

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
Генеральне Консульство Республіки Польща у Харкові

**ФЕНОМЕН МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТІ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ**
Матеріали міжнародної наукової конференції
Харків, ХНПУ імені Г.С. Сковороди
18-19 жовтня 2016 р.

Харків 2016

Анотація

На сторінках цієї книги українські і польські науковці намагаються спільними зусиллями створити мультикультурний образ історії України і Польщі. Він постає у широкій часовій перспективі – починаючи від доби раннього середньовіччя і завершуючи зламом ХІХ - ХХ ст. Минуле обох країн постає як барвиста мозаїка, яка складається з численних етнічних, конфесійних, культурних складових. Їх здебільшого конструктивна взаємодія трактується як важливий рушій соціального, господарчого, інтелектуального, духовного etc. розвитку обох країн. Значна увага приділяється історії Речі Посполитої як спільного цивілізаційного простору, де по суті закопані коріння модерних української і польської націй. Ціла низка авторів сфокусували свою увагу на тих питаннях, які знаходяться на пограниччі минулого двох народів і природно не можуть розглядатися виключно в річищі національних історичних наративів. В кількох статтях аналізується відображення різних аспектів мультикультурності в українській, польській і білоруській історіографії.

Збірник адресується широкому колу читачів, які цікавляться історією України і Польщі, але при цьому не прагнуть знайти легкі відповіді на складні питання.

Науковий редактор
Сергій Сєряков

Перекладачі з польської
Валентин Єрьомін, Сергій Сєряков, Валерія Ярова

Збірник видано за фінансової підтримки Генерального Консульства Республіки Польща у Харкові. – співорганізатора проведення міжнародної наукової конференції “Феномен мультикультурності в історії України і Польщі”

ЗМІСТ

Передмова

Марина Михайлюк. ПОЛЬСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ ЯК ДИСКУСІЙНЕ ПОЛЕ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ

Сцяпан Захаркевіч. ФЕНОМЕН ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У БІЛОРУСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Олена Богдашина. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ КРАЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Сергій Серяков. УЯВЛЕННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ХАРАКТЕР ЄЗУЇТСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1850-1870-Х РР.

Володимир Колода. АНТИСЕЙСМІЧНІ КОНСТРУКЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ВАЛІВ ГОРОДИЩА МОХНАЧ ЯК СВДЧЕННЯ МІГРАЦІЙ ТА МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Вадим Арістов. БОРОТЬБА ЗА «ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ» В ІСТОРИЧНІЙ СХЕМІ «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

Мар'яна Долинська. НЕРУХОМІСТЬ НІМЕЦЬКОЇ РОДИНИ ШТЕХЕРІВ В ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ЛЬВОВІ: ТРАДИЦІЙНИЙ ТА ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПОГЛЯД

Ярослав Затилук. КОРОНУВАННЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В «АННАЛАХ ПОЛЬЩІ» ЯНА ДЛУГОША: РУСЬКІ ДЖЕРЕЛА, ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА КОНФЕСІЙНІ УПЕРЕДЖЕННЯ

Філіп Волянський. МУЛЬТИКУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У СВІТЛІ ПРОПОВІДНИЦЬКОГО ДИСКУРСУ САКСОНСЬКОЇ ДОБИ

Мацей Форицький. ШКІЛЬНИЦТВО В МУЛЬТИЕТНІЧНОМУ І БАГАТОКОНФЕСІЙНОМУ ЛЕШНІ (ХVІ-ХVІІІ СТ.)

Степан Бліндер. ФРАНЦИШЕК КСАВЕРІЙ ЗАЄРСЬКИЙ – ФУНДАТОР ОЛИЦЬКОГО КОЛЕГІУМУ

Богдан Рок. МІЖКОНФЕСІЙНИЙ ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНИХ УРОЧИСТОСТЕЙ НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДАВНЬОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ХVІІІ СТ.

Анджей Гліва. ВІДОБРАЖЕННЯ У САКРАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ КАТОЛИЦЬКОЇ І ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВ (ХVІ-ХVІІІ СТ.) ПРОЦЕСУ ВИХОДУ ХРИСТІЯНСЬКИХ СПІЛЬНОТ ПІВДЕННОГО СХОДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ІЗ ТРАВМИ, СПРИЧИНЕНОЇ ТАТАРСЬКИМИ НАБІГАМИ

Наталя Старченко. ВОЛИНСЬКА ШЛЯХТА У БОРОТЬБІ ЗА «СВОЄ» ПРАВО: ВТРАТИ І ЗДОБУТКИ (1569 Р. – ПОЧАТОК ХVІІ СТ.)

Олег Репан. СПРИЙНЯТТЯ ІНШОГО МЕШКАНЦЯМИ НОВОГО КОДАКА ТА СТАРОЇ САМАРИ У 1740-1770 РР.

Ольга Посунько. ПОЛІЕТНІЧНЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ. У СУДОВИХ КОНФЛІКТАХ

Володимир Маслійчук. СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ 40-Х – ПОЧАТКУ 60-Х РР. ХVІІІ СТ.: «ШЛЯХЕТСЬКІСТЬ» ТА «ОСВІЧЕНІСТЬ»

Микола Трубочанінов. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ СВІТ СЛОБОЖАНЩИНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Марина Вороніна. КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ «ОСОБЛИВОГО СТАТУСУ» ДОНБАСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

Світлана Бережна. МІСЦЕ ІСТОРИЧНОГО ПОРІВНЯННЯ У РЕАЛІЯХ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА

Антоніна Скиданова. ТОРГІВЛЯ ЯК МЕХАНІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЙ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ СЕЛЯНИНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Микола Маслов. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ У МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ КУРСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Валентин Єрьомін. ПОЛЬСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У РОБОТІ І ТА ПІД ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Відомості про авторів

БОРОТЬБА ЗА «ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ» В ІСТОРИЧНІЙ СХЕМІ «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

Існує традиція вважати, що перший конфлікт Русі та Польщі стався за правління перших християнських володарів цих країн: Володимира Святого і Мешка I. Свідчення про війну між ними знаходять у «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ) – першій руській хроніці, укладеній на початку XII ст. Зокрема, у статті 981 р. розповідається про похід Володимира, під час якого він зайняв кілька «лядських» градів²³⁵:

*Иде Володимѣрь . к Ляхомъ . и зая грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины города .
иже суть и до сего днѣ подъ . Русью*

Це невелике повідомлення породило велику дослідницьку проблему т.зв. «Червенських градів». Вже понад століття триває полеміка про етнічну й політичну належність земель на лівому березі Бугу та західних територій майбутньої Галицької землі. Оскільки ця наукова проблема стосувалася польсько-руського прикордоння, дискусія зазнавала впливу історіографічних баталій за розмежування «історичного простору» модерних націй. У центрі проблеми «Червенських градів» завжди лежало питання про достовірність, чи радше – про правильне тлумачення, повідомлення 981 р. Згадувати тут усі праці з даної тематики немає ані місця, ані сенсу. Існують ґрунтовні огляди цих тривалих дебатів, до яких і може звернутися зацікавлений читач²³⁶. Натомість хотів би звернути увагу на одну тенденцію у дискусії довкола історії «Червенських градів».

Гібридні гіпотези.

Протягом десятиліть обговорень проблеми добрим тоном стало підкреслення неточностей або помилок тих чи інших деталей повідомлення 981 р. Сумніви у його достовірності висловлюються у науковій літературі протягом більш, ніж ста років. Неодноразово переглядався перелік «градів», датування походу, його мотиви та об'єкт. Доводили, що наприкінці X ст. жодного специфічного угруповання «градів» біля Червена не було, а може й не було самого Червена; що Володимир не міг здійснити похід у 981 р.; не міг поставити під свій контроль Перемишль; і нарешті, не міг забрати означені території у «ляхів», оскільки на них тоді ще не поширювалася влада П'ястів. Тим не менш, поставивши під сумнів майже усі елементи тексту, вчені продовжують його використовувати, щоб добути певну історичну інформацію.

²³⁵ Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908 (далі – *Ипат*): 69; Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись. – Ленинград, 1926-1928 (далі – *Лавр*): 81.

²³⁶ Kowalczyk E. *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii* // Kwartalnik Historyczny. – R. CVII. – 2000. – S. 56-65; Назаренко А. В. *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX-XII веков.* – Москва, 2001. – С. 393-411; Kuśnierz J. *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic* // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Z. 4. – Zamość, 2003. – S. 6-16; Головка О. *Похід київського князя Володимира на «Перемишль, Червен и ины грады» 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.)* // Colloquia Russica. – Series I. – Vol. II. *Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* – Kraków, 2013. – С. 40-43; Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992-1025).* – Wrocław, 2014. – S. 270-295; Юсупович А. *Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.)* // Український історичний журнал. – 2015. – № 5. – С. 43-69; Юсупович А. *«Перемишль, Червень и иные грады» и их территориальная принадлежность в конце X – начале XI в.* // Средневековая Русь. – Вып. 12. – Москва, 2016. – С. 27-57.

Зараз мало хто наважиться приймати цю розповідь ПВЛ за чисту монету. Але попри усі ознаки фальшивості «монети», нею продовжують розплачуватися або принаймні не поспішають викидати з гаманця. Складається враження, що вчені досі не можуть повністю відмовити у довірі впливовому тексту ПВЛ і шукають максимально обережних формулювань або «компромісних» рішень. Наведу три приклади з найновішої літератури. Розбираючи дотеперішню критику повідомлення 981 р., польський дослідник К. Колінгер висловлює судження, що руські князі не переходили лінії Бугу до 1030-х рр. Однак він робить це у вигляді дуже обережного припущення, яке губиться у тексті²³⁷. Слід відзначити, що «роздвоєне» ставлення до реляції ПВЛ демонстрував свого часу і М.С. Грушевський. Він писав про те, що літописець міг перенести пізнішу боротьбу за прикордонні землі у часи Володимира, але водночас повністю не відкидав повідомлення 981 р.²³⁸, залишаючи простір для його «реалістичних» інтерпретацій.

У реальній основі реляції про «Червенські гради» не сумнівається А. Юсупович. Проте він вважає, що повідомлення ПВЛ відбивають не конкретні події, а довгий «історичний процес» приєднання Червенської та Перемишльської земель до володінь Рюриковичів. Зокрема, стаття 981 р., на його думку, має на увазі «процес»²³⁹, в результаті якого Болеслав, син Мешка, «свідомо зрікся претензій на цей регіон» на користь руської династії²⁴⁰. Подібну ідею – про мирний характер походу Володимира – відстоював свого часу С. Кучинський. Він заперечував літописне датування і переносив цю подію або на 992 р., або на 1012 р. Однак вчений все одно виходив з того, що літописне повідомлення відсилає до реальної події, якій тільки треба знайти правильне датування, інтерпретацію та паралель в інших джерелах²⁴¹.

Варто згадати також публікацію українського дослідника В. Ляски, який оголошує анахронічними ключові елементи статті 981 р. (існування Червена наприкінці X ст. та польський контроль над регіоном), але намагається відтворити реальну основу повідомлення. Він стверджує, що похід Володимира насправді був спрямований проти незалежного племені «черв'ян»²⁴². Не відоме джерелам, це плем'я є очевидним фантомом. Утім, походження гіпотези зрозуміле: автор фактично калькує поширену в польській історіографії ідею про «плем'я лендзян», яке нібито проживало на цих теренах і було атаковане руським князем.

Цим та аналогічним гіпотезам притаманна своєрідна «гібридність». З одного боку, вони ставлять під сумнів достовірність повідомлення у доступному нам вигляді. З іншого ж боку – пропонують відновити історичні реалії, що нібито ховаються за текстом. Як наслідок, «реконструйована» картина подій відривається від джерела, що вибиває з-під неї твердий ґрунт. Якщо ми вже визнали наявне джерело ненадійним, то чи є підстави з його допомогою відтворити «якусь» реальність кінця X ст.?

Контексти верифікації.

Повідомлення 981 р. традиційно намагаються верифікувати за допомогою двох контекстів: археологічних матеріалів Західного Побужжя та свідчень паралельних джерел.

Починаючи з середини ХХ ст. у дискусії про «Червенські гради» і похід Володимира експлуатуються археологічні матеріали лівого (західного) берега Бугу. У них намагаються знайти сліди воєнного конфлікту, який можна було б зіставити з походом Володимира, або їхню відсутність, а також свідчення руського культурного впливу на цих теренах наприкінці

²³⁷ Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992-1025)...* – S. 302.

²³⁸ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. – Т. 1. *До початку XI віка*. – Київ, 1991. – С. 491-492.

²³⁹ Юсупович А. *Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів?...* – С. 43-69; Юсупович А. *«Перемишль, Червень и иные грады» и их территориальная принадлежность в конце X – начале XI в. ...* – С. 27-62.

²⁴⁰ Юсупович А. *Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів?...* – С. 65.

²⁴¹ Kuczyński S. M. *O wyprawie Włodzimierza ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych: studium krytyczne* // *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.* – Warszawa, 1965. – S. 33-118.

²⁴² Ляска В. *Червен та «Червенські гради»: історіографічні міфи на тлі труднощів археології* // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – Вип. 18. – Львів, 2014. – С. 167-211.

X ст. Багаторічні розкопки у цьому регіоні, які особливо активізувалися впродовж останнього десятиліття, виявилися дуже плідними. Однак очікуваної ясності в суто історичні питання археологія не внесла.

В історії лівобережжя Бугу археологічно виділяється рубіж середини XI ст. Після цього і по XIII ст. включно матеріальна культура регіону має виразні давньоруські риси. З середини XI ст. також засвідчене існування укріплених населених пунктів, які ототожнюють з давньоруськими містами Червеном, Белзом, Сутейськом та іншими²⁴³. Тобто, у цей час археологічні матеріали добре корелюють зі свідченнями писемних джерел.

При цьому зі сторінок руської хроніки «Червенські гради» зникають якраз до середини XI ст. Історія цих «градів» закінчується саме тоді, коли археологічно «русська» історія краю тільки починається. Повідомлення про «Червенські гради» хронологічно припадають на «доруський» період в археології Забужжя. Щоправда, наприкінці X – на початку XI ст. комплекс давньоруської культури ще тільки формувався, і якби влада київського князя поширилася за Буг вже у 980-х рр., то ще не варто було б очікувати виразних змін «культурного обличчя» цих територій.

В археологічно орієнтованих студіях «Червенського» регіону дискутують радше про саме існування на рубежі X-XI ст. Червена (який ототожнюють з городищем у сучасному містечку Чермно) і Перемишля, згаданих у статті 981 р.²⁴⁴ Дослідження останніх років начебто дали привід для оптимізму: виникнення перших укріплень і початок нагромадження прикрас на городищі у Чермно тепер обережно датують кінцем X ст.²⁴⁵ Проте, навіть це не дає змогу встановити відповідність археологічних спостережень повідомленню ПВЛ. Як зізнаються в одній із новітніх публікацій археологи, «на сучасній стадії досліджень неможливо визначити, чи вал кінця X ст. (на городищі біля Чермно – В.А.) було зведено завдяки впливам П'ястів, чи їхніх східних суперників»²⁴⁶. Писемні пам'ятки і археологічні матеріали – це різні площини, які перетинаються тільки частково, але можуть і не перетинатися взагалі²⁴⁷. Отже, напевно, не від археології треба вимагати відповідей на питання, які ставлять до текстів.

Перевірка реляції 981 р. за допомогою паралельних писемних джерел має один принциповий недолік – таких джерел не існує. Про боротьбу за «Червенські гради» не знають, зокрема, ранні польські історичні тексти. Галл Анонім, який приділяє спеціальну увагу русько-польським сюжетам, саме про цей епізод красномовно мовчить. Утім, це не заважало вписувати розповідь ПВЛ до контексту «міжнародних відносин» кінця X ст. Якщо це завдання

²⁴³ Kowalczyk E. *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego...* – S. 62; Kuśnierz J. *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic...* – S. 13-14; Kuśnierz J. *Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu // Acta Militaria Mediaevalia.* – Т. II. – Kraków-Sanok, 2006. – S. 80-81; Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992-1025)...* – S. 270-275.

²⁴⁴ Kowalczyk E. *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego...* – S. 59-65; Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992-1025)...* – S. 267-295.

²⁴⁵ Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dzieńkowski T., Sadowski S., Nosek E. M., Stepiński J. *Cherven before Cherven towns. Some remarks on the history of the Cherven towns area (Eastern Poland) until the end of the 10th century // Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanad Balint on the Occasion of His 70th Birthday.* – Budapest, 2016. – P. 708-709.

²⁴⁶ «At the present stage of research it is impossible to determine whether the erection of the rampart towards the end of the 10th century was more due to the influences of the Piasts or of their eastern rivals». Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dzieńkowski T., Sadowski S., Nosek E. M., Stepiński J. *Cherven before Cherven towns...* – P. 709.

²⁴⁷ Про труднощі узгодження писемних та археологічних даних див., наприклад: Jones S. *The archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present.* – London and New York, 1997. – P. 106-127; Urbańczyk P. *The role of archaeology in research on the beginnings of the Polish state // Quaestiones Mediaevi Novae.* – Vol. 6. – Warszawa, 2001. – S. 253-259; Urbańczyk P. *Before the Poles: problems of ethnic identification in Polish archaeology of the early Middle Ages // Archaeology of identity – Archäologie der Identität. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters.* – В. 17. – Wien, 2010. – P. 203-209; Sikorski D. A. *Archeologia i historia we wzajemnych relacjach i praktyce naukowej badaczy wczesnego średniowiecza // Archeologia versus historia – Historia versus archaeologia / pod red. M. Brzostowicza, M. Przybyła, D. A. Sikorskiego.* – Poznań, 2012. – S. 49-78; на прикладі історії Болоховської землі – Толочко О., Ричка В. «Князи Болоховських» // *Ruthenica.* – 2016. – Т. XIII. – С. 100-103.

ускладнювали деякі деталі статті 981 р., їх без вагань «підправляли». Насамперед це стосується датування події. Його неодноразово намагалися змінити, щоб пов'язати похід Володимира з актуальними подіями доби²⁴⁸. Ігри з датуваннями полегшувало те, що уся рання хронологія ПВЛ викликала недовіру (на сьогодні її штучність можна вважати доведеною²⁴⁹).

Усі спроби знайти незалежні свідчення прикордонного конфлікту П'ястів і Рюриковичів наприкінці X ст. не мають достатнього джерельного підґрунтя. Єдиним свідченням полько-руського конфлікту кінця X ст. можна було б вважати розповідь Гільдесгаймських анналів (*Annales Hildesheimenses*) під 992 р. У ній йдеться про те, що Болеслав не прибув на допомогу імператору Оттону III під приводом загрози «великої війни» з боку русів (*grande contra Ruscianos bellum*)²⁵⁰. Із цим повідомленням зіставляють ремарку ПВЛ про похід Володимира «на хорватів», розміщену в Лаврентіївській та Іпатіївській групах списків під 992 та 993 р. відповідно.

Зважаючи на поширену локалізацію цих хорватів у Верхньому Подністров'ї, поблизу «Червенських градів», низка польських вчених переносила похід Володимира «къ Ляхомъ» саме на 992 р.²⁵¹ Однак ототожнення *можливої* «війни» русів проти Болеслава із походом Володимира на хорватів є надто ненадійним. Ці два повідомлення не мають нічого спільного²⁵², окрім дати – 992/993 р. Але вона навряд чи є точною, як і більшість літописних дат першої половини княжіння Володимира у Києві. 992 р. помер Мешко I, і це був теоретично зручний час для просування руського князя на захід. Однак, про саму можливість такого просування та про його реальні масштаби ми можемо тільки спекулювати.

В історіографії панує презумпція «симфонії» тексту і події, згідно з якою початкова версія тексту має бути найбільш достовірною. І навпаки: якщо відомий текст погано вписується в «реально-історичний» контекст, то потрібно відновити його початкову версію, яка мусить відповідати реальним подіям. Таке ставлення до джерела відкриває шлях численним спробам «розшифровки» літописного тексту і реставрації «правильного» вигляду повідомлення. Насправді це означає множення невиправданих кон'єктур та дотепних гіпотез.

Однак середньовічний історичний текст не мусив мати прямий зв'язок із реальними фактами. Він цілком міг містити дуже *правдоподібну* інформацію, але не спиратися на оригінальне знання про події²⁵³. Тому перш ніж «виправляти» дати і робити ризиковані кон'єктури,

²⁴⁸ Найчастіше йому приписували пізнішу дату. Т. Васілевський та О. В. Назаренко переносили похід на 979 р. Див.: Wasilewski T. *Przemysł w X-XI wieku w świetle latopisów ruskich* // *Rocznik Przemyski*. – R. 24-25 (1986). – Przemysł, 1988. – S. 312; Назаренко А. В. *Древняя Русь на международных путях*. – С. 393-411.

²⁴⁹ Лушин В. Г. *Некоторые особенности хронологической сегментации ранних известий Повести временных лет* // *Историко-археологические записки*. 2010. – Кн. 1. – 2009. – С. 22–32; Лушин В. Г. *Симметричность летописных дат IX – начала XI вв.* // *Историко-археологические записки*. 2010. – Кн. 1. – 2009. – С. 33–38; Лушин В. Г. 882–862–852. // *Историко-археологические записки*. 2010. – Кн. 1. – 2009. – С. 39–44; Толочко О. П. [Рецензія на:] *Историко-археологические записки / отв. ред. Е.П. Токарева*. – Кн. 1. – *Зимовники: Зимовнический краеведческий музей, 2010 – 176 с., илл.* // *Ruthenica*. – 2011. – Т. X. – С. 261–269; Арістов В. Ю. *До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временних літ* // *Ruthenica*. – 2012. – Т. XI. – С. 162-166; Толочко А. П. *Очерки начальной руси*. – Киев, Санкт-Петербург, 2015. – С. 59-68; Арістов В. *Походження історичних повідомлень Пам'яті та Похвали князю Володиміру Якова Мніха* // *Ruthenica*. – 2016. – Т. XIII. – С. 72-74.

²⁵⁰ *Annales Hildesheimenses* // MGH. – Т. 3. – Hannoverae, 1878. – P. 25.

²⁵¹ Kuczyński S. M. *O wyprawie Włodzimierza ku Lachom...*; Kowalczyk E. *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego...* – S. 58-59; Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992-1025)...* – S. 13-32.

²⁵² Важливо, що, згідно з анналами, «велика війна» була тільки побоюванням Болеслава. Тим приводом, яким він виправдовував неявку на допомогу імператору. Тому, якщо аннали вірно передають послання Болеслава, «війна» могла бути не більш ніж блефом, вигаданою «поважною причиною» «прогулу». Втім, той факт, що польський князь обрав саме таке виправдання, може свідчити про його правдоподібність у тодішніх обставинах. Це дає лише дуже загальний непрямо натяк на реальну воєнну активність русів на сході від володінь П'ястів, однак не дозволяє її деталізувати.

²⁵³ Lake J. C. *Truth, plausibility, and the virtues of narrative at the millennium* // *Journal of Medieval History*. – Vol. 35. – 2009. – P. 225-234, 236-238; Lake J. C. *Current approaches to medieval historiography* // *History Compass*. – Vol. 13/3. – 2015. – P. 90-92.

варто розібратися, яке місце повідомлення в загальній композиції джерела. Це особливо важливо у нашому випадку, адже похід Володимира «къ Ляхомъ» відомий винятково з ПВЛ.

Очевидні труднощі верифікації повідомлення 981 р. в археологічному та «реально-історичному» контекстах дають підстави підійти до нього з іншого боку – помістити його в найближчий та найочевидніший контекст і проаналізувати як інтегральну складову тексту ПВЛ. Замість спроб віднайти в основі повідомлення «реальні події» варто розглянути його як літературний конструкт.

Критика статті 981 р. як частини початкової руської хроніки не є новиною в історіографії. Однак не всі можливості цього підходу були використані. Більше того, як видається, саме він має вийти на перший план, позаяк археологічний та «реально-історичний» підходи мають суттєві обмеження. Таким чином, проблема боротьби за «Червенські гради» переміщується до сфери дослідження історичної схеми ПВЛ.

Вистава у трьох діях.

Реляція про похід 981 р. не ізольована. Вона входить у серію повідомлень ПВЛ про боротьбу за русько-польське прикордоння. Наступне з них розміщене під 1018 р. і вплетене до розповіді про славетний похід Болеслава на Київ. Польський князь, повертаючись назад з Русі, забрав собі «Червенські гради»: *«Болеслав же бѣжа ис Кыѣва възма имѣние . и бояры Ярославль . и сестръ его . [...] и людии множество веде съ собою и грады Червеньскыя зая собѣ»*²⁵⁴.

Під 1030-1031 рр. вміщено останній блок «польської» інформації із цієї серії. Під 1030 р. занотовано смерть Болеслава, а під 1031 р. – похід руських князів на «Лядську землю»: *«Ярославъ и Мъстиславъ . собраста воя многы . и идоста на Ляхы . и заяста грады Червеньскыя вплатъ . и повоевоста Лядскую землю . и многы Ляхы приведоста . и раздѣлиста я . и посади Ярославъ своя по Руси . и суть и до сего днѣ»*²⁵⁵.

Зіставимо три згадки «Червенських градів». Їхня доля виглядає вкрай дивно: за півстоліття їх тричі перекидали з рук у руки як волейбольний м'яч. І це на тлі напрочуд стабільного кордону між володіннями Рюриковичів і П'ястів впродовж наступних двох-трьох століть.

981	1018	1031
<i>Иде Володимѣръ . к Ляхомъ . и зая грады их^b . Перемышль . Червень . и ины городы . иже суть и до сего днѣ подѣ . Русью</i>	<i>Болеслав же бѣжа ис Кыѣва възма имѣние . и бояры Ярославль . и сестръ его . [...] и людии множество веде съ собою и грады Червеньскыя зая собѣ</i>	<i>Ярославъ и Мъстиславъ . собраста воя многы . и идоста на Ляхы . и заяста грады Червеньскыя вплатъ . и повоевоста Лядскую землю . и многы Ляхы приведоста . и раздѣлиста я . и посади Ярославъ своя по Руси . и суть и до сего днѣ</i>

Свого часу О.О. Шахматов доводив штучність повідомлення 981 р. Він вважав, що воно було сконструйоване за аналогією з реляцією 1031 р. про завоювання «Червенських градів» Ярославом і Мстиславом, а його дата є результатом відрахування п'ятдесяти років від 1031 р.²⁵⁶ Утім, поза рамками складної схеми гіпотез Шахматова, немає підстав приписувати повідомленням серії різне походження. Їхня надзвичайна стилістична близькість найлегше пояснюється єдиним авторством і часом потрапляння до хроніки. І створена серія вочевидь не була свідком подій.

²⁵⁴ *Ипат: 131; Лавр: 144.*

²⁵⁵ *Ипат: 137; Лавр: 150.*

²⁵⁶ Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* – Санкт-Петербург, 1908. – С. 461-462.

Більшість воєнних походів Володимира, згідно з ПВЛ, відбулися у перший, поганський, період його княжіння (980-988 рр.), тоді як після хрещення князь воював лише для оборони. Така структура біографії князя виглядає нереалістично і справедливо вважається наслідком літературних зусиль книжника²⁵⁷.

Серед виправ київського правителя під номером один значиться похід «къ Ляхомъ». Далекий стрибок на захід – це перше, що робить Володимир одразу ж, буквально наступного року, після утвердження в Києві. Таке «привілейоване» розташування тексту свідчить про його важливість для хроніста. Це особливо видно на контрасті з тією мінімальною увагою, яка приділяється Червену у подальшій руській історіографії. Після «триптиха» про «Червенські гради» 981-1018-1031 рр. цей населений пункт виходить на перший план у ПВЛ тільки у статті 1097 р.²⁵⁸ – у розповіді про усобицю після осліплення Василька Теребовльського. Хроніст, як сам зізнається, перебував тоді на Волині і був свідком подій²⁵⁹. Саме з цим можна пов'язати його особливий інтерес до регіону²⁶⁰.

Варто підкреслити нерівномірність інформації, яка подається у ПВЛ про західні володіння руських князів. Хроніст тримає увагу на маргінальних Червені та Перемишлі і датує їхнє приєднання першим роком княжіння Володимира, але мовчить про опанування руською династією основної території Волині на чолі з містами Володимир і Луцьк. Чому так – точно відповісти неможливо. Але можна припустити, що в уявленні хроніста «Червенські гради» були спірними територіями і права руських князів на них йому треба було спеціально обґрунтувати. Це означало би, що поява повідомлення 981 р. пояснюється в контексті подій рубежу XI-XII ст. та особистого досвіду автора ПВЛ.

Ремарка про «Червенські гради» під 1018 р. є частиною статті про похід на Київ Болеслава Хороброго. Ця стаття, як вже було продемонстровано в літературі, написана не раніше, ніж розповідь під 1069 р. про похід на Київ іншого Болеслава (Щедрого). Адже деталі цього останнього перенесено на першу польську виправу²⁶¹.

Повідомлення про кампанію Ярослава і Мстислава 1031 р. у ПВЛ розміщено на наступний рік після смерті Болеслава Хороброго. Обидва записи складають комплект: князь помер – сусіди користаються ситуацією. Як вже неодноразово відзначалося, кончина польського правителя хибно датована 1030 р., замість реального 1025 р., а отже навряд чи була занотована сучасником. Початок повідомлення «в се же время . ре Болеславъ Великий²⁶² в Лахъхъ ...» (замість «в се же лѣто») видає умовність хронології та його ретроспективний характер. Відповідно штучну дату має і розповідь про похід Ярослава і Мстислава.

Викликає підозру також її зміст. Зокрема, дивною є згадка про Мстислава. Після угоди 1026 р. під Городцем, яка зафіксувала поділ Руської Землі по Дніпру, ми нічого не знаємо про діяльність Мстислава на Правобережжі, у ярославовій половині Руської Землі. Незрозумілою здається участь цього князя у поході, метою якого було розширення не його володінь, а Ярослава.

²⁵⁷ Толочко О. П., Толочко П. П. *Київська Русь*. – Київ, 1998. – С. 102-105.

²⁵⁸ *Іпат*: 244, 246; *Лавр*: 269, 271.

²⁵⁹ Саме у цьому тексті він називає своє ім'я – Василь. Є підстави ототожнювати цього книжника із Сильвестром і вважати його автором ПВЛ. Vaillant A. *La Chronique de Kiev et son auteur* // Прилоси за књижевност, језик, историју и фольклор. – Кн. 20. – Београд, 1954. – С. 169-183; Аристов В. Ю. *Василий-Сильвестр (о личности автора «Повести временных лет»)* // *Ruthenica*. – 2014. – Т. XII. – С. 118-121.

²⁶⁰ Із цим може бути пов'язано також те, що для населення Волині ПВЛ знає аж три назви: дуліби, бужани і волиняни. Окремою загадкою лишається вислів «Червенські гради», не відомий іншим джерелам. Утім, як видається, в історіографії йому приділено занадто велику увагу. У згадках «Червенських градів» у ПВЛ навряд чи йдеться про усталену назву, це радше було індивідуальне словосполучення конкретного хроніста.

²⁶¹ Karłowicz J. *Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego*. – Poznań, 1872. – S. 15-18; Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах...* – С. 439-441.

²⁶² Виправлено за Хлебниковським та Погодинським (ХП) списками. В Іпат. – «Болеславу Великому».

Ідея спільних походів розвинулася у князівському середовищі на початку XII ст., в умовах протистояння з половцями. Родинні виправи були не просто потужними воєнними акціями. Це була одна з колективних практик Рюриковичів (поряд із князівськими з'їздами), яка гуртувала династію, підтверджувала взаємні лояльності князів, виявляла лідерів та визначала ролі у стосунках членів роду. Прихильна до Володимира Мономаха ПВЛ зображає саме його натхненником спільних походів (1103 і 1111 рр.) та описує їх в особливо піднесеному тоні. Як би не було насправді, але текст ПВЛ засвідчує важливість цієї династичної практики для хроніста початку XII ст. Саме з такої історичної перспективи колективний характер походу 1031 р. надавав відвертому загарбанню більшої виправданості²⁶³, ба навіть урочистості – князі повертали спільний спадок їхнього батька, забраний Болеславом²⁶⁴.

Не залишається сумнівів, що уся серія відомостей про «Червенські гради» походить з часів не раніше другої половини XI ст., а радше з'явилася у самому тексті ПВЛ разом з усією хронологією за X ст.²⁶⁵ Це спонукає розглянути повідомлення ПВЛ як свідому конструкцію київського хроніста початку XII ст. Для чого і як її було створено?

У часи укладання ПВЛ Червен і Перемишль були під владою руських князів. Смуга найбільш західних територій за Бугом вочевидь ще здавалася не цілком руською, а пам'ять про її «лядську» приналежність не вивітрилася. Хроніст мусив визнати, що Червен і Перемишль спочатку були «грады ихъ», ляхів, і аж ніяк не «нічийні» чи «племінні»²⁶⁶. Але коли і як ці «лядські» землі стали руськими? Пояснити це і було метою київського книжника. Відповідно уся історія боротьби за «Червенські гради» була втіленим у розповідь результатом спроб хроніста визначити найкращий час і сценарій переходу цих земель під владу руської династії.

Історія вийшла складною – у «три дії», оскільки книжник монтував її на каркасі доступних йому знань про польсько-руські взаємини. Таких знань, утім, було небагато. Спробуємо розмотати цю історію з кінця.

Серед явно ретроспективних «польських» повідомлень про смерть Болеслава і відвоювання «Червенських градів» Ярославом та Мстиславом привертає увагу короткий запис, яким починається стаття 1030 р.: «Ярославъ взл Белзь»²⁶⁷. Ця лапідарна звістка, не навантажена історичними смислами, не містить звернень до минулого або майбутнього, не пропонує пояснень. Формально це є типове анналістичне повідомлення, одне з тих, що записувалися по гарячих слідах і становили базову форму руської історіографії. Є усі підстави вважати цей запис синхронним, а його дату опорною, до якої були прикріплені повідомлення про Болеслава і похід руських князів. Фактографічна замітка про взяття Белза, а отже – про наступ Ярослава на «лядські» володіння, могла бути для хроніста сигналом, що смерть Болеслава сталася приблизно в цей час.

Але датувати приєднання «Червенських градів» 1030-1031 рр. книжник не збирався, оскільки в такому разі руські князі виступали б як відверті загарбники, а це підривало легітимність їхньої влади у регіоні. Саме тому він використав іншу наративну модель: Ярослав і Мстислав просто відвойовували втрачені колись території. Визначити дату цієї втрати було нескладно, адже хроніст знав про похід Болеслава на Київ у 1018 р. В оповідь про цю подію він включив зауваження про загарбання польським князем «Червенських градів».

²⁶³ Мотив участі в поході князя, що володів Лівобережжям, виникає можливо тому, що саме лівобережна переяславська земля була отчиною Володимира Мономаха, за правління якого й укладалася ПВЛ.

²⁶⁴ Крім того, розповідь пояснювала, звідки взяли численні «ляхи», що пізніше жили у прикордонній зоні по річці Рось.

²⁶⁵ Толочко А. П. *Очерки начальной руси...* – С. 59-68

²⁶⁶ Принагідно слід підкреслити помилковість відомої ідеї про те, що під «ляхами» 981 р. варто розуміти особливе плем'я лендзян. Див.: Kowalczyk E. *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego...* – S. 64. Це надлишкове припущення, оскільки ПВЛ знає тільки одних «ляхів» – населення простору, підвладного П'ястам.

²⁶⁷ *Inam: 137; Laevr: 149.*

Залишалося найголовніше – показати, як землі за Бугом вперше стали руськими. Саме для цього автор ПВЛ сконструював повідомлення про похід 981 р. і розмістив його вже на другий рік після приходу Володимира до Києва. У цьому повідомленні є дивний зворот – «*Иде Володимъ рь . к Ляхомъ*». Вживання прийменника «кь/ко» замість «на»²⁶⁸ давно турбує дослідників. «Идти на» означає воєнну виправу, тоді як нейтральне «идти кь» – просто спрямований рух. Частина вчених вважала це помилкою, а то й свідченням союзницького характеру походу²⁶⁹. Але не слід шукати пояснення у невиправданих кон'ектурах чи спекуляціях про «реалії». У контексті всієї конструкції хроніста вибір слова був зовсім не випадковим²⁷⁰. Книжник намагався показати, що Володимир не загарбав чуже свідомо, не йшов війною «на ляхів», а мирно заволодів територією на шляху «кь ляхомъ», «до ляхів»²⁷¹.

Ця деталь в очах автора ПВЛ могла додавати легітимності владі руської династії над «Червенськими градами». І це не поодинокий випадок. Усі важливі землі, за схемою ПВЛ, руські князі переймали мирним шляхом. Саме так Рюрик здобув Новгород – його закликали на княжіння. Аскольд і Дір мирно утвердилися в Києві. Олег їх убив, але йому не довелося силою приборкувати київських полян, на відміну від «окольних» племен (древлян і сіверян), підкорених зброєю. За «правом меча» Рюриковичі, у схемі ПВЛ, панували над периферійними зонами, де неодноразово спалахували конфлікти, як-то з древлянами чи в'ятичами. Натомість такі важливі пункти як Полоцьк, Ростов та Муром²⁷², згідно із текстом ПВЛ, спокійно прийняли зверхність Рюрика.

Показовий приклад історії Полоцька у викладі руської хроніки. Першим відомим князем там був Рогволод – його силою здолав Володимир і заволодів містом як завойовник. Однак, на відміну від бунтівних племен, аргумент «права меча» тут погано працював. Рогволод в очах київського книжника мав більшу «суб'єктність», був князем, а отже його першість у Полоцьку була незручною в рамках династичного нарративу ПВЛ. І що ми бачимо: за століття до Рогволода Рюрик віддає Полоцьк своєму «мужу», тобто встановлює над містом владу у цілком мирний спосіб. Схожа модель, як видається, була застосована до «Червенських градів»: треба було показати, що руська влада у Забужжі утвердилася мирно і має достатню «часову глибину».

На цю ідею мало працювати також зауваження під 996 р.²⁷³ про те, що Володимир жив у мирі з «Болеславом Лядським» («*и бгъ жива с князи иколными его миромъ . с Болеславомъ Ладьскимъ и съ Стефаномъ . Оугорьскимъ . и съ Гндроникомъ*²⁷⁴ *Чьшькимъ*»). Ця ремарка означала, що польський князь не мав претензій до руських володарів, а отже відтіняла загарбання ним «Червенських градів» у 1018 р. З такої перспективи похід Ярослава і Мстислава 1031 р. (який, можливо, у цьому форматі ніколи не відбувся) виглядав як законне відвоювання спадщини і ставив крапку в історії поширення руської влади за Буг.

Представлені міркування про формування історії «Червенських градів» у ПВЛ мають не тільки текстологічні, але й «реально-історичні» наслідки. Літературна інтерпретація статті 981 р. схиляє до скептичної думки щодо описаних в ній подій. Вони відомі лише з одного, відносно – пізнього, джерела; розміщені під штучною датою; є частиною ретроспективної

²⁶⁸ На відміну від головних списків ПВЛ (Лавр. та Іпат.), в РА виправлено – «на ляхи».

²⁶⁹ Kuczyński S. M. *O wyprawie Włodzimierza ku Lachom...* – S. 58-61, 68; Grabski A. F. «*Повесть временных лет*» jako źródło do dziejów Polski – w *świeśle nowszej literatury* // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1955. – Nr. 1-2 (10-11). – S. 265-266; Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992-1025)*. – S. 279-280.

²⁷⁰ Пор. у статті 1031 р. «Ярославъ и Мьстиславъ . [...] идоста на Ляхы».

²⁷¹ «Кь/ко» тут ужито в значенні «рух у визначеному напрямку». Див.: Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. – Т. 1. А-К. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 1386.

²⁷² У Ростові і Муромі пізніше княжили святі князі-мученики Борис і Гліб, а отже ці міста несли символічне навантаження.

²⁷³ Іпат: 111; Лавр: 126.

²⁷⁴ Лавр: 126 – «Андрихомъ».

нарративної схеми, і можуть бути задовільно пояснені як конструкція київського хроніста початку XII ст. Пройшовши багато кроків на шляху критики джерела, варто зробити останній – найлегший – та визнати, що текст статті 981 р. про «червенську виправу» не має жодної реальної основи.

Похід Володимира за Буг та приєднання Перемишля, Червена та «інших градів» навряд чи коли-небудь відбулися. Так само, як загарбання їх Болеславом і тріумфальне відвоювання Ярославом і Мстиславом. Майстерно розіграний хроністом «спектакль у трьох діях» має бути вилучений з кола надійних повідомлень ПВЛ. Як у такому разі могла б виглядати історія опанування Волині руськими князями? Зрозуміло одне: цю історію можна розповісти тільки в дуже загальних рисах. Утім, вона не буде обтяжена «червенською проблемою».

Протягом свого правління Володимир вдалося опанувати території на захід від Деревлянської землі («Дереви»), пізніше названі Волинню, де було засновано на його честь місто Володимир. Природним рубежем його володінь був Буг. Саме на його берегах зустрілися війська Болеслава і Ярослава у 1018 р. Така ситуація, схоже, зберігалася до початку 1030-х рр. Тоді, після смерті Болеслава і в умовах династичної кризи П'ястів, Ярослав перейшов усталену межу. 1030 р. було взято Белз – це чи не єдине надійне повідомлення про ці події, яке збереглося у ПВЛ. Решта деталей нам невідома, але результат очевидний: у другій половині XI ст. смуга земель на захід від Бугу вже була підпорядкована руським князям²⁷⁵.

Vadym Aristov

The struggle over the “Cherven towns” in the historical scheme of the “Primary Chronicle”

The article addresses the problem of the “Cherven towns” from the point of view of the history of the Primary Chronicle of Rus’. Instead of putting the mentions of these “towns” into the context of archaeological and parallel written sources, the author analyses them as an integral part of the narrative of the Kyivan chronicler, who worked in the beginning of the 12th century. It is argued that all the three mentions of the “Cherven towns” in the Primary Chronicle constitute a retrospective historical construction which has almost nothing to do with the real events of the end 10th – the first half 11th centuries.

Key words: *Cherven towns, Primary Chronicle, Rurikids, Piasts.*

²⁷⁵ Близько 1075 р. Володимир Мономах «творив мир» з «ляхами» у Сутейську – одному з городів на західному березі Бугу. Див.: *Лавр*: 247. У 1080-х рр. Рюрик Ростиславич вже княжив у Перемишлі.